

İLAHİYATÇILAR İÇİN HADİSLERE YAKLAŞIM ÖLÇEĞİNİN (İHYÖ) GÜVENİRLİK VE GEÇERLİK ÇALIŞMASI

Ümit HOROZCU*
Seyit Ali GÜŞEN**

Öz

Bu çalışmada İlahiyatçılar için Hadislere Yaklaşım Ölçeğinin (İHYÖ) güvenirlik ve geçerlik analizine ilişkin bulgulara yer verilmektedir. İki nihaî çalışmadan birincisi Türkiye'deki çeşitli ilahiyat fakültelerinden lisans ve lisansüstü öğrencilerinin yanı sıra öğretim üyelerinden oluşan 478 kişi üzerinde gerçekleştirilmiştir. 16 maddeden oluşan ölçek tek faktörlü bir yapıya sahiptir. 229 kişi ile yapılan ikinci uygulama sonrası yapılan doğrulayıcı faktör analizinde ise iyi uyum ifade eden değerlere ulaşılmıştır ($X^2 = 380.78$, $Df = 104$ P Value: 0.00, $X^2 / df = 3.66$, RMSEA, .075; NFI, .97; NNFI, 0.98; CFI, 0.98; IFI, .91; GFI, .91; AGFI, .88; RMR, .038 ve SRMR: .039 olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin Cronbach's Apha değeri .932; iki yarı güvenirlik analizi sonucunda elde edilen Cronbach's Alpha katsayısı birinci yarı için .905, ikinci yarı için .842'dir. İki yarı arasındaki korelasyon .873; Spearman-Brown Coefficient değeri .932, Guttman Split-Half Coefficient değeri .932 olarak tespit edilmiştir. Tüm bu değerler İHYÖ'nün güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sunnet, İnkâr, Kabul, Ölçek geliştirme

THE VALIDITY AND RELIABILITY STUDY OF SCALE OF THEOLOGIAN'S APPROACH OF THE HADITH (STAH)

Abstract

In this study Scale of Theologians's Approach of the Hadith (STAH) reliability and validity analyses are presented. The data was collected by two applications. First application was conducted on 478 students and academicians from different theology faculties. The exploratory factor analysis which made with the data of this application shows that STAH consists of 16 items and one factor. The fit indexes of the confirmatory factor analysis which made with the data of the second application conducted on 229 persons are $X^2 = 380.78$, $Df = 104$ P Value: 0.00, $X^2 / df = 3.66$, RMSEA, .075; NFI, .97; NNFI, 0.98; CFI, 0.98; IFI, .91; GFI, .91; AGFI, .88; RMR, .038 ve SRMR: .039. Cronbach's Alpha coefficient of the scale is .932. These scores show that STAH is reliable and valid.

Keywords: Sunnah, Scale developing, Disavowal, Recognition

Makalenin Geliş Tarihi: 01.09.2018; Makalenin Kabul Tarihi: 04.12.2018

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID ID: 0000-0002-0916-0313, e-mail: umit_horozcu@yahoo.com

** Dr. Öğr. Üy., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID ID: 0000-0002-8873-111X, e-mail: aligusen@gmail.com

Giriş

Hiz. Peygamberin vefatından, günümüze kadar hadis-i şeriflerin dini hayatımız içerisinde nereye konumlandırılacağı konusunda din bilimleriyle meşgul olan hemen herkes tarafından bilinen bazı tartışmalar bulunmaktadır. Nitekim hadisler üzerine gerek sübut gerekse delalet açısından birbirinden farklı çokça görüş beyan edilmiştir. Kimi Hiz. Peygamber'den nakledildiğinden emin olunamayacağından dolayı toptancı bir anlayışla hadisleri bir kenara bırakarak Kur'ân'a yönelmeyi savunurken, kimi Kur'ân'a uygun olanları alıp, uygun olmayanları reddetmek gerektiği görüşünü benimsemiştir. Kimi rivayet zinciri problemlili olmayan hadislerin inanç ve uygulama açısından bağlayıcı olduğunu savunurken, kimi de hiçbir teknik inceleme yapılmaksızın hadisleri olduğu gibi kabul etmekten yana tavır koymaktadır. Kısaca ve ana hatlarıyla ifade edilecek olursa orta yol denilebilecek çeşitli yaklaşımların yanı sıra bir ucunda hadisleri tamamen reddeden, diğeri ucunda ise her hadisi sıhhat derecesine bakmaksızın kabul eden anlayışın yer aldığı bir fikirler skalası göze çarpmaktadır.

İlahiyat başta olmak üzere dini ilimlerle meşgul olunan hemen her mahilde rastlanılan bu tartışma karşısında bu skalanın neresine denk gelen anlayışa sahip olduğunu tespit etmeyi sağlayacak herhangi bir ölçek çalışmasının -Hadis anabilim dalı dahil- ilahiyatın hiçbir alanında yapılmamış olması dikkat çekmektedir. Oysa dini ilimlerle meşgul olan hoca ve talebelerin hadislerle nasıl yaklaştıklarını tespit etmenin mevcut din eğitim sisteminin durumunu anlamak ve gerekirse bu konuda düzenlemeler yapmak konusunda fikir vermek de dahil bir çok yararı olacaktır. Söz konusu yarar ve alandaki ihtiyacı göz önünde bulundurarak "İlahiyatçılar İçin Hadislere Yaklaşım Ölçeği"ni (İHYÖ) geliştirdik.

İHYÖ'nün içeriğine geçmeden önce ölçekteki her bir maddeye temel teşkil eden söz konusu tartışmalara biraz daha yakından bakmak üzere Hiz. Peygamber'in vefatından günümüze kadar ortaya çıkan hadis anlayışlarına dair kısa bir tarihçe sunmak istiyoruz.

1. Hadis Tarihine Kısa Bir Bakış

Hadislerin rivayet tarihine geçmeden önce ölçek açısından kritik bir mesele olan hadis ve sünnet kavramları arasındaki farka kısaca değinmek gerekmektedir. Hiz. Peygamber'in yaşadığı zaman hakkındaki bilgileri sonraki nesillere aktaran hadisler, bu alandaki uzman alimler tarafından tasnif edilerek Hiz. Peygamber'in sünnetleri tespit edilmeye gayret edilmiştir. Yani sünnetler, hadislerin kabul şartlarını sağlamış olanlarından elde edilen ve Allah Resûlü'nün, ümmetin takip etmesi ve Müslüman kimlik ve davranışlarını

oluşturmak için koyduğu/uyguladığı hususlardan oluşmaktadır.¹ Bu sebeple hadisler, sünnetlerden daha geniş bir kapsama sahiptir ve buna bağlı olarak her bir hadis, sünnet olmayabilir. Ne var ki süregelen tartışmalarda bu ayrım konusunda çok da dikkatli davranılmamaktadır. Hadislerin bir bölümü konusundaki problemler kimilerince gelişigüzel bir üslupla sünnete teşmil edilerek, “yalnızca Kur’ân” vurgusu dile getirilmektedir.

İslam dininin iki temel kaynağından biri olan sünneti aktaran bir vasıta olarak hadisler, -farklı tanımlamalar olmakla birlikte- Hz. Peygamber’e izafe edilen, söz, fiil ve takrirleri ile onun fiziki ve ahlaki özelliklerini aktaran rivayetlerin geneline verilen bir isim olarak tarif edilmektedir.² Hatta buna Hz. Peygamber’in terbiyesinde yetişen sahabiler ile onların yetiştirdiği tabiûn tabakasının söz ve fiilleri de (mevkuf ve maktu’ kaydı ile birlikte olsa da) dahil edilmektedir.³ Yukarıdaki açıklamalarla birlikte tanımın çok geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Zira Hz. Peygamber’in dinimizdeki müstesna konumu, sahabe neslinden itibaren söz ve fiillerinin dikkate alınması ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlamıştır.

Hz. Peygamber’in vefatı sonrasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan siyasi ve sosyal karışıklıklar insanlar arasında güveni sarsmış, muhataplar birbirinin sözüne itimat sıkıntısı yaşamaya başlamışlardır. Çeşitli görüşlere sahip insanlar gerek kendi görüşlerini desteklemek için, gerekse din düşmanlığı sebebiyle Resûlullah’ın hadislerinin etki gücünden faydalanmak istemiş ve ona ait olmayan sözleri hadis olarak nakletmişlerdir. Hatta bazı kimseler, ibadete teşvik amacıyla hadis uydurabilmişlerdir.⁴

Hz. Peygamber’in hadislerinin önemini kavrayan muhaddisler ise ilk dönemlerden itibaren çeşitli tedbirler alarak onları korumaya gayet etmişlerdir. Mesela ilk yıllarda Hz. Peygamber’in sözünü yanlış aktarma endişesiyle pek çok sahabî hadis rivayetinden uzak durmuş, duydukları hadisleri de ihtiyatla karşılayarak gerekli durumlarda hataları düzeltmişlerdir.⁵

Artan fitne ve yalancılık olayları, hadis ile meşgul olan alimleri ek tedbirler almaya, hadisleri duydukları kimseleri soruşturarak yalnızca güvencikleri kimselerden hadis almaya sevketmiştir.⁶ İsnad ilminin temelini oluşturan

1 Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 22.

2 Cemaleddin Muhammed b. Muhammed el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*, nşr. Muhammed Behçet el-Baytar (Halep: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-arabî, 1380/1961), 61.

3 Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, nşr. Nureddin İtr, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998) 46, 47.

4 Hadis uydurma sebepleri için bkz. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler: Menşe'i, Tanıma Yolları, Tenkidi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2009).

5 Sahabe döneminde hadisleri koruma gayretleri için bkz. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 24-30.

6 İsnadın başlangıcı ile ilgili olarak bkz. Arif Ulu, “Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1 (2012): 119 -166.

bu uygulama daha da geliştirilmiş ve hadisleri nakleden râviler hakkında kapsamlı araştırmalar yapılarak cerh-ta'dîl ilmi oluşturulmuştur.⁷

Hadis-sünnet muhteva ve mahiyet olarak tartışılmışsa da netice itibariyle Sünnet ilk nesillerden itibaren Müslümanlar arasında genel kabul görmüştür. Bununla birlikte rivayet kaynaklarımızdaki çeşitli metinlerde görüldüğü üzere farklı dönemlerde Kur'ân'ı öne çıkarmayı hedefleyen bazı grupların varlığı da dikkat çekmektedir. Bu noktada tespit edebildiğimiz ilk örnek, meşhur sahâbî İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672) yaşadığı bir hadisedir. Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) naklettiğine göre İmran b. Husayn, Hz. Peygamber'in sünnetlerinden bahsederken bir adam "Ebû Nüceyd! Bize Kur'ân'dan bahset!" diye seslenmiş, bunun üzerine İmrân b. Husayn ona, namaz ve zekat gibi ayrıntılara dair Resûlullah tarafından verilen bilgileri, Kur'ân'da bulamayacağını söyleyerek sünnete olan ihtiyaca dikkat çekmiştir. Bu cevap üzerine itiraz eden şahsın ona dua ettiği nakledilmektedir. Olayı nakleden Hasan el-Basrî, bu adamın daha sonra Müslümanların fakihlerinden olduğunu belirtmektedir.⁸ Sahâbe henüz hayatta iken ortaya atılan "sadece Kur'ân ile yetinme fikri" ara ara daha sonraki nesillerde de dile getirilmiş ve buna karşılık sert tepkiler oluşmuştur. Eyyüb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/749) "Sünneti anlattığın biri 'Bunları bırak, bana Kur'ân'dan bahset' derse bil ki o sapıktır ve başkalarını da saptırır" ifadesi⁹ tabiûn tabakasındaki bu tavrı açıkça göstermektedir. Ancak sadece Kur'ân ile yetinme fikrinin o dönem Müslümanlarının genel bakış açısını yansıtmadığını belirtmek gerekmektedir. Zira elimizdeki metinlerden hareketle bu düşüncenin sadece Irak bölgesinde görüldüğünü söylemek mümkündür.¹⁰ Hadisleri kabul noktasında işaret edilmesi gereken gruplardan biri de Hâricîlerdir. Aslında sünneti kabul eden ve dindarlıkları bakımından örnek gösterilen bu grup, *hakem* olayından sonra bu olaya rıza gösterenleri tekfir etmiş ve onlardan gelen rivayetleri reddederek İslam toplumunda genel kabul gören recm gibi cezaları geçerli saymamışlardır.¹¹

Tarih boyunca İslâm ümmetinin geneli tarafından Resûlullah'ın sünnetinin genel kabul gördüğü hakikatse de bazı dönemlerde sünneti sonraki nesillere aktaran hadislere yönelik bazı şüphe ve itirazların yer aldığı dik-

7 Rical tenkidinin doğuş ve gelişimi için bkz. Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2017).

8 Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1: 192.

9 Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *el-Kifaye fî ilmi'r-rivaye*, (Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1356/1938), 16.

10 Muhammed Mustafa el-Azamî, *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-nebevî*, (Riyad: Şeriketü't-Tıbaatî'l-Arabiyye, 1981), 1: 22.

11 Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, (İstanbul: Matba'atü'd-devle, 1346/1928), 19; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, nşr. Abdullah et-Türkî, (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1999/1419), 12: 309.

kat çekmektedir. Mesela İmam Şâfiî (ö. 204/820), eserinde bütün haberleri reddedenlerin görüşlerini aktardığı bir başlığa yer vermektedir.¹² Metinde kullanılan lafızlardan, burada bahsedilenlerin bireysel şahıslardan ziyade bu görüş etrafında toplanmış bir grup olduğu anlaşılmaktadır. İmam Şâfiî daha sonra da sünneti kabul eden ancak mütevatir olmayan haberleri reddeden bir gruba da eserinde yer vermekte ve görüşlerini tenkit etmektedir.¹³ Şâfiî'nin muhataplarının kim olduğu incelendiğinde bazı Mutezilî alimlerin Hz. Peygamber zamanında hadislerin yazıya geçirilmemesi ve zamanla pek çok yalan haberin Hz. Peygamber'e izafe edilmesi sebebiyle hadislere güvenilemeyeceğini iddia ettikleri görülmektedir.¹⁴

Yukarıda sayılan münferit örnekler bir kenara bırakılırsa İslam toplumunun genelinde sünnet ve onun aktarıcısı konumundaki hadisler kabul görmüş ve bu ilimle meşgul olanlar toplum nezdinde makbul kimseler olarak tanınmışlardır. Aynı zamanda hadis alimlerinin bu uğurda harcadığı çabalar da bu ilmin revaçta olmasını sağlamış ve pek çok insan hadis ile ilgilenmeye başlamıştır. Ancak bu rağbet bir süre sonra hadislerin tam olarak anlaşılmasından nakledilmesine yol açmıştır. Zira hadis ile ilgilenen bazı insanlar ilmî olarak yeterli araştırma yapmadan diğer alimler tarafından bilinmeyen hadislerin peşine düşmüşler ve bu uğurda yorucu yolculuklara katlanmışlardır. Ancak bu gayret sahipleri, hadislerin anlaşılmasından ziyade âlî isnad peşinde oldukları gerekçesiyle o dönemin rey alimleri başta olmak üzere pek çok kesim tarafından (rivayetlerin muhtevasına dikkat etmeden, çer-çöp ne varsa nakleden kimseler anlamında) Haşeviyye denilerek tenkit edilmiştir. Nitekim hicrî dördüncü asır usûl eserlerinin girişlerinde ilk zamanlardan itibaren sadece isnad peşinde koşan hadis ravilerinin yöntemleri eleştirilmiş, hadislerin fıkha yönelmeleri tavsiye edilmiştir. Buna karşılık hadisçileri tenkid eden fıkıhçılara da hadis öğrenmeleri yönünde telkinlerde bulunulmuştur.¹⁵ Bu tavır ilgili dönemde hadisle/fıkıhla meşgul olanların hadise bakış açılarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Hadisleri kabul konusunda yukarıda zikredilen sürece ek olarak zikredilmesi gereken bir bilgi de son iki yüzyılda şarkiyatçıların hadis alanındaki çalışmalarınıdır. Bu çalışmalar, gerek kendi çevrelerinde, gerekse bazı Müslüman

12 Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1968/1388), 7: 250.

13 Şâfiî, *el-Ümm*, 7: 254, 255.

14 Yücel, *Hadis Tarihi*, 67-68. Mutezile'nin hadislere bakışı hakkında bkz. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, (Ankara: Kitabiyat, 2004).

15 Bkz. Ebû Muhammed b. Hallâd Hasan b. Abdurrahman er-Ramehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. Muhammed Acâc Hatîb, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971), 1: 1-2; Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, nşr. Muazzam Hüseyin, (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye 1977), 1-4; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2-7.

araştırmacılar da Batılı bir bakış açısının yerleşmesine yol açmıştır. Şahıslar arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte Batılı araştırmacıların benimseydiği yaygın kanaate göre hadis kaynaklarının önemli bir bölümü dînî gayretlerle hadis uyduranların sözlerinden meydana gelmiştir. Aynı şekilde ilk zamanlarda yaşayan İslam alimleri fetihlerle birlikte genişleyen İslam devleti lehine fethedilen yerlerdeki gayr-i İslâmî unsurları değiştirmek ve İslam'ı onların yerine ikame etmek için pek çok hadis uydurmuşlardır.¹⁶ Bu bakış açısına göre hadislerin Hz. Peygamber ile bir bağlantısı bulunmamaktadır. Dolayısıyla onların ifade ettiği bilgiler, bağlayıcı olmaktan uzaktır ve bunlar, uydurulduğu dönemin bilgisini yansıtan metinlerdir.¹⁷ Bu iddialar bazı çağdaş Müslüman'larca da tutarlı bulunmuş ve hadis literatürünün tenkitçi bir gözle yeniden yazılması gerektiği ve en azından mevcut eserlerdeki hadislerin bir kısmının uydurulduğunun açıkça ifade edilmesi gerektiği savunulmasından¹⁸ hareketle son dönemde hadislerin kabulü açısından oryantalist bir etkiden de söz etmek mümkündür.

İslâm dünyasında sünnet ve hadislerin kabulüne yönelik en belirgin itiraz XIX. Yüzyılda Hint alt kıtasında ortaya çıkan Ehlü'l-Kur'ân ekolünden gelmiştir. Bu gruba göre İslam dininin doğru bir şekilde yaşanabilmesi için Kur'ân-ı Kerîm yeterlidir ve herhangi bir şerh ve tefsire ihtiyaç yoktur. Bu ekole göre Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında bir vahiy de gelmemiştir. Hadislerin tamamına yakınını reddeden bu grup, gerekçe olarak da Müslümanlar arasında ortaya çıkan ayrılık ve gruplaşmaların rivayetler sebebiyle oluştuğunu zikretmiş, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti şüpheli olduğu için de sünnete güvenilemeyeceğini belirtmişlerdir.¹⁹ XIX. Yüzyılda aynı bölgede ortaya çıkan bir grup da Kâdîyânîlerdir. Bu grubun kurucusu Mirza Gulam Ahmed (ö. 1908), hadislerin Hz. Peygamber'den 150 yıl sonra yazılmış olduğunu iddia ederek yalnızca Kur'ân'a uygun hadislerin kabul edilebileceğini, diğer rivayetlerin tamamının reddedilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Zira ona göre aradan geçen 150 yıl içinde hadislerde değişiklikler oluşmuştur. Ayrıca bunlar zan ifade eden âhâd haberlerdir.²⁰ Hint alt kıtasında yaşanan ve İslâm'ın doğru yaşanabilmesi için Hz. Peygamber zamanındaki özüne dönmeyi zorunlu gören ıslahatçı ve reformcu bakış açısı XX. yy. başlarında Cemaleddin Efgânî'nin (ö. 1897) öğrencileri vasıtasıyla Mısır'da etkili olmaya başlanmıştır. Efgânî ve Abduh (ö. 1905) "dini bid'at ve hurâfelerden arındırmak, Kur'ân ve sünnete

16 İbrahim Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, (İstanbul: Hadisevi, 2004), 66.

17 Oryantalist bakış açısı hakkında bilgi için bkz. Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013); Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2013).

18 Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, 66.

19 Halid Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 277-290.

20 Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, 271, 272.

yönelmek, akla önem vermek, taklîdi bırakarak ictihad yapmak ve bu vesile ile düşünceyi canlandırmak, eğitime önem vermek, tasavvufun Kur'an ve sünnete uymayan yönlerine karşı çıkmak, gelenekle hesaplaşmak, Batı'nın ilim ve tekniğini almak, entellektüel düzeyde fikrî bir uyanışı gerçekleştirmek..." gibi gayelerle ortaya çıkararak modern bir İslam anlayışı ortaya koymaya çalışmışlardır.²¹ Muhammed Abduh vesilesiyle Mısır'da tartışılan konular, Reşid Rıza (ö.1935) tarafından kurulan *el-Menâr* isimli dergide farklı tekliflerle pek çok makale ile gündemde tutulmuştur.²² Yaklaşık iki yüzyıllık bir sürede Hindistan, Pakistan, Mısır ve Türkiye gibi çok geniş bir coğrafyada yaşanan tartışmaları vermek bu yazının amacı ve imkanı dahilinde olmadığından bu kadarıyla yetiniyoruz.²³

Türkiye'de akademik hadisçiliğin gelişmesiyle özellikle son 60 yılda pek çok yeni eser kaleme alınmış, geçmiş yüzyılların hadise bakışları günümüz okuyucularına aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların etkisiyle hadisler üzerine tartışmalar artmış ve "hadislerin Kur'ân'a arzı", "seçmeci/ayıklayıcı yaklaşım" gibi hadisleri kabul açısından önemli görülebilecek söylemler de Türk okuyucuların gündemini meşgul etmiştir. Öte yandan henüz bir ekol haline geldiği söylenemese de sosyal medya ve bazı televizyonlarda vurgulanan "Kur'ân İslâm'ı", "indirilen din/uydurulan din" gibi son dönemlerde revaç bulan ve hadisleri devre dışı bırakmaya yol açabilecek kavramlar da doğrudan hadise bakış ile ilgilidir.

Hadisleri kabul etmeme girişiminin tam tersi olarak ifade edilebilecek yaklaşım ise bazı cemaat ve kanaat önderlerinin "geçmiş kaynakları ve alimleri yücelterek klasik eserlerde bulunan bütün rivayetlerin makbul ve uygulanabilir olduğu" şeklindeki beyanlarıdır. Bu görüşte olanlar klasik dönemde yaşayan alimlerin büyüklüklerine işaret ederek, bir alimin eserine almasını hadisin sıhhati için yeterli görerek sıhhat araştırmasını gereksiz bulmaktadırlar. Hatta bazı klasik eserlerin özelliklerini dikkate almadan, mevzu/uydurma hadisleri toplayan bir eserde müellifin uydurma olduğunu belirttiği hadisleri bile naklederek insanları bu rivayetlerle ibadet etmeye teşvik edenlere rastlanmaktadır.

Bazı akademisyenlerin veya medyatik kimselerin televizyonlarda yaptığı hadis merkezli tartışmaların da bu bakış açılarını keskinleştirdiğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte tüm bu farklı fikirlerin arasında Ehl-i sünnet

21 Mustafa Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, (2002): 171.

22 Mesela Tefk Sıdkî tarafından yazılan "İslam, Yalnızca Kur'ân'dır" isimli makale buna örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Muhammed Tefk Sıdkî, "el-İslamu Hüve'l-Kur'ânu Vahdehû", *Mecelletü'l-Menâr*, 9/7 (1324/1906): 515.

23 Ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Brown, *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*, trc. Sabri Kızılkaya, Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002); Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*.

hadis alimlerinin vurguladığı “hadislerin sıhhatini tespit ve anlama çalışmaları”nın ana akım olarak devam etmekte olduğunu altını çizmeliyiz.

Kısaca ifade etmek gerekirse Türkiye’de hadise yönelik hiç sorgulamadan, hadiste ne yazıyorsa olduğu gibi amel etmeyi esas alan zahirî bir yaklaşımdan, namazın rekâtlarını veya şeklini dahi Kur’ân’dan çıkarmaya gayret eden, hadisleri reddeden yaklaşıma kadar farklı bakış açılarına sahip akımlar olduğunu söylemek mümkündür. Bu farklılıkların sebepleri ve buna yönelik yapılması gerekenler ise müstakil bir çalışma konusudur.

Şimdi bir ucunda tüm hadisleri reddederek yalnızca Kur’ân’a dönmeyi savunan anlayışın, diğer ucunda ise sıhhati konusunda hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan hadis olarak nakledilmiş ne varsa kabul edip uygulamak gerektiğini savunan anlayışın yer aldığı bir skalada ilahiyatçı ve din bilimcilerinin hadislere yaklaşımını ölçmek üzere geliştirdiğimiz ölçeği, içeriği ve psikometrik özellikleri bakımından yakından inceleyebiliriz.

2. İlahiyatçılar İçin Hadislere Yaklaşım Ölçeği (İHYÖ)

2.1. Kullanılan Yöntem ve Teknikler

Ölçeğin geçerliğini belirlemek üzere açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri; güvenilirliğini belirlemek amacıyla Cronbach’a Alpha iç tutarlılık katsayısı, Spearman Brown iki yarı test korelasyonu yöntem ve tekniklerine başvurulmuştur. Güvenirlilik analizi ve açımlayıcı faktör analizi SPSS 21, doğrulayıcı faktör analizi ise LISREL9.2 paket programlarıyla yapılmıştır.

2.2. Amaç ve Kullanım Alanları

Ölçek ilahiyatçıların ve diğer dînî ilimler araştırmacılarının hadislere nasıl yaklaştıklarını ölçmek üzere geliştirilmiştir. Ölçek ile bir ucunda hadisleri tamamen reddeden veya kullanılmamasını savunan, diğer ucunda ise hadisleri sıhhatine dahi bakmaksızın kabul eden anlayışın bulunduğu skalada katılımcıların hangi noktada yer aldığını tespit etmek amaçlanmaktadır.

Ölçek maddeleri dini ilimlerde belli ölçüde derinliği bulunanlara yönelik olarak geliştirildiği için, ölçeğin dini bilgisi ileri düzeyde olmayan genel halk kitlesine uygulanması halinde güvenilir ve geçerli sonuçlar vereceği söylenemez.

Ölçeğin özellikle ülkemizdeki ilahiyat fakültelerinin Hadis Anabilim Dalı’nda faaliyet gösteren akademisyenler tarafından kullanılacağı öngörülmektedir. Ancak ölçeğin Fıkıh, Tefsir, Mezhepler Tarihi, Kelam, İslam Düşüncesi Tarihi, İslam Felsefesi, Din Eğitimi, Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi bilim

dallarının ilgi alanına giren pek çok konuda bağımlı ya da bağımsız değişken olarak kullanılması mümkündür.

2.3. Süreç ve Nihai Uygulama

İHYÖ'nün geliştirilme süreci hadisler üzerinde ilahiyatçılar ve dinî ilimler araştırmacıları arasında yıllardır devam eden hararetli tartışma konusunda empirik araştırmalarda kullanılabilecek bir ölçeğin bulunmadığının tarafımızdan fark edilmesi üzerine başlamıştır. Araştırmacıların her ikisinin de ilahiyatçı olması ve birinin de Hadis alanında uzman olması hasebiyle hadislere olan güven konusundaki kadim tartışmayı her tonuyla görmüş ve yaşamış olmaları, onları bu konuyu çalışma konusunda motive etmiştir. Bu durum araştırmacıların ilk soru havuzunu oluşturmalarına da yardımcı olmuştur. Nitekim bir arada yaptıkları çalışmaların ardından 45 maddelik bir soru havuzu ortaya çıkmıştır. Soruların alandaki tartışmaları ne ölçüde yansıttığının ve anlaşılabilirliğinin ortaya çıkarılması amacıyla bu form öncelikle Hadis Anabilim Dalı'nda akademisyen olarak görev yapan 5 ayrı uzmana gönderilmiştir. Yaklaşık 2 aylık uzman incelemelerinin ardından maddelere yöneltilen yorum ve eleştiriler çerçevesinde form revize edilerek ilk uygulaması gerçekleştirilmiştir. Lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında okumakta olan 52 ilahiyat öğrencisi üzerinde yapılan uygulamanın ardından gerçekleştirilen analizlerde yüksek bir iç tutarlılık değeri yakalandığı görüldüncelikle nihai uygulamaya geçilmiştir. 5'li Likert tipi hazırlanmış 45 maddelik form, Türkiye'nin farklı ilahiyat fakültelerinden lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde tahsili bulunan öğrencilerin ve akademisyenlerin oluşturduğu 478 kişilik katılımcı grubuna uygulanmıştır. Ölçeğin internet ortamında düzenlenen formunun linki WhatsApp ve Facebook üzerinden katılımcılara ulaştırılmıştır. Katılımcıların formu doldurma sürelerinin ortalamasının 11 dakika olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen veriler, yukarıda zikredilen paket programları kullanılarak doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Açımlayıcı faktör analiziyle iyi dağılmayan ve faktör yükü düşük 29 madde ölçekten çıkarılmıştır. Ardından yapılan doğrulayıcı faktör analizinde kalan 16 maddenin toplandığı tek faktörlü yapının iyi bir uyum verdiği görülmüştür. Neticede 16 maddelik tek faktörlü İHYÖ elde edilmiştir. Ölçeğin bu haliyle bundan sonraki saha uygulamalarında ortalama olarak 5 dakikanın altında bir sürede doldurulacağı tahmin edilmektedir.

2.4. Derecelendirme Sistemi

Katılımcılara hadislere olan yaklaşımı çeşitli yönleriyle ölçen ifadeler verilerek, bunlara ne kadar katıldıklarını 1 ile 5 arasında derecelendirmeleri istenmiştir. Örneğin "Kur'an'a uygunsa zayıf hadisleri de konuşmalarında zikretmeyi yanlış bulmam." ifadesine karşılık "Hiç katılmıyorum" (1 Puan),

“Katılmıyorum.” (2 Puan), “Kısmen katılıyorum” (3 Puan), “Büyük ölçüde katılıyorum” (4 Puan) ve “Tamamen katılıyorum” (5 puan) şeklindeki cevap seçenekleri sunulmuştur. Ölçekten alınacak en düşük puan 16 ve en yüksek puan 80’dir. Alınacak 21 puan, İslamî yaşantı ve anlayış içerisinde hadislere hiç yer verilmediğine; 80 ise sıhhatine bakmaksızın tüm hadislerin inanç ve ibadet sistemi içerisinde kabul edildiğine işaret etmektedir. Ölçekteki 2, 7, 8, 9, 12, 13, 14 ve 15. Maddeler ters olarak düzenlenmiştir.

3. Bulgular²⁴

3.1. Geçerliğe Ait Bulgular

3.1.1. Açımlayıcı Faktör Analizi

Elde edilen verilerin faktör analizine uygun olup olmadığı, Bartlett Küresellik Testi ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlik testi ile hesaplanmıştır. 478 katılımcıdan elde edilen verilerde KMO değeri .962 çıkmıştır. Bu değer aynı zamanda örneklemin faktör analizi için yeterli olduğu anlamına da gelmektedir. Barlett testi sonucunda da kay kare değeri anlamlı bulunmuştur [$X^2= 4179,936$, df: 120, p = .000]. Bu değerler,örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli ve ölçeğin faktör çıkartmak için uygun olduğunu göstermektedir.²⁵

Tablo 1: Açıklanan Toplam Varyans Tablosu

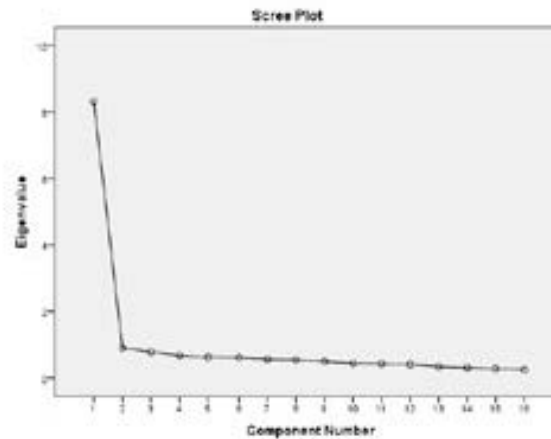
	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Var.	Cum. %	Total	% of Var.	Cum. %
1	8,314	51,961	51,961	8,314	51,961	51,961
2	,911	5,695	57,655			
3	,783	4,891	62,546			
4	,673	4,206	66,752			
5	,627	,918	70,670			
6	,613	3,834	74,504			
7	,564	3,528	78,032			
8	,552	3,448	81,480			

24 Tüm güvenilirlik ve geçerlik analizlerinde Şener Büyüköztürk v.dğr., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*, (Ankara: Pegem Akademi, 2012); Şener Büyüköztürk, “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/1 (2002): 470-483; Ömer Faruk Şimşek, *Yapısal Eşitlik Modellerine Giriş*, (Ankara: Ekinoks Yayınları, 2007); M. Murat Yaşcıoğlu, “Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46/1, (2017): 74-85 ve Mustafa İlhan, Bayram Çetin: “LISREL ve AMOS Programları Kullanılarak Gerçekleştirilen Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) Analizlerine İlişkin Sonuçların Karşılaştırılması”, *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi* 5/2 (2014): 26-42 esas alınmıştır.

25 Çokluk v.dğr., 219.

9	,494	3,088	84,567		
10	,442	2,765	87,332		
11	,432	2,700	90,032		
12	,406	2,540	92,572		
13	,341	2,133	94,706		
14	,310	1,940	96,645		
15	,282	1,765	98,410		
16	,254	1,590	100,000		

Toplam Varyans tablosunda görüldüğü üzere öz değeri (eigenvalue) 1'in üzerinde olan 1 faktörün bulunduğu ve bu faktörün ölçeğin toplam varyansının %51.96'sını açıkladığı tespit edilmiştir ki sosyal bilimlerde geliştirilen ölçeklerde tek boyutun toplam varyansın yüzde 30'unu açıklaması yeterli kabul edilmektedir.²⁶

Ölçeğin tek faktörlü bir yapıya sahip olduğunun bir başka göstergesi, faktör yapısı dağılım çizelgesinde (ScreePlot) görüldüğü üzere, grafiğin ilk dik eğimden sonra ikinci noktadan itibaren plato yapmasıdır.

Tablo 2: Bileşenler Matrisi (Component Matrix) Tablosu

16	Hadisler Hz. Peygamber'den sonra 250 yıl boyunca sâlih olarak aktarıldığı için hadislere güvenemeyiz.*	,830
9	Hadislerle amel etmek gerekseydi, Hz. Peygamber sözlerini kendisi yazdırırdı.*	,797
12	Sahabe arasında münâfiklar da olduğu için hadislere güvenilmez.*	,769
11	Hadisler olmasa İslamı yaşamamız mümkün olmaz.	,766
15	Bir hadis rivâsının güvenilir olup olmadığı bilemek mümkün değildir.*	,756
14	Hicri ilk asırdaki fitne döneminde hadisler uydurduğu için hadislere güvenemeyiz.*	,750
1	Hadisler olmadan Kur'an anlaşılabilir.	,726

26 Çokluk vd.ğr., 227.

5	Kütüb-i sitte'deki hadislere güveniyorum.	,721
8	Hiçbir hadisin gerçekten peygamber efendimiz tarafından söylendiğinden emin olunamaz.*	,705
7	Kur'an üzerinde yeterince çalışılırsa hadislere gerek kalmaz.*	,698
10	Hadis hafızı olmayı isterdim.	6688
13	Beşikteki bebeklerin konuştuğuna dair bir hadis sahih olamaz.*	,687
6	Hadisleri bırakıp Kur'an'a dönmeyi önerenler olsa olsa sapıktır.	,683
4	Hadis alimlerinin disiplinli ve ciddi çalışması hadislere güvenimi artırıyor.	,677
3	Vasiyet ayetinde herhangi bir sınırlama yokken hadisle vasiyetin üçte bir ile sınırlandırılması örneğinde olduğu gibi, bir hadisin Kur'an ayetini tahsis etmesi mümkündür.	,660
2	Hadislere itibar etmemek Hz. Peygamber'e saygısızlık değildir.*	,582
	* İşaretili maddeler ters olarak hesaplanır.	

Tabloda görüleceği üzere, tek faktörün yük değerleri 830 ile 582 arasında değişmektedir.

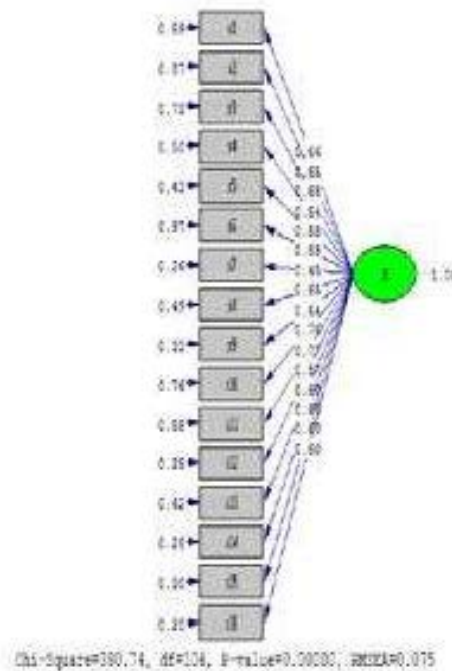
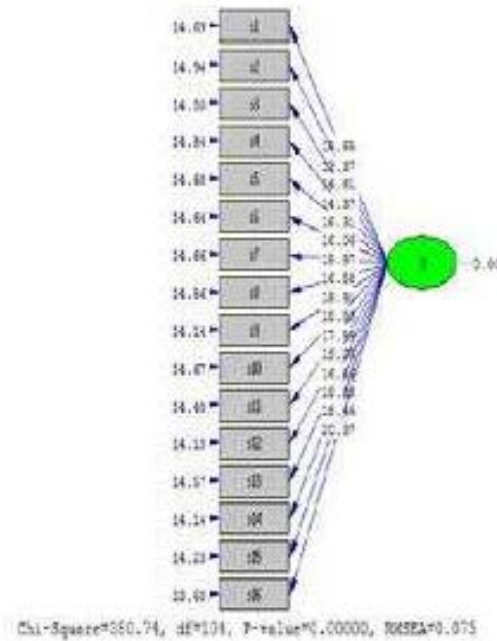
3.1.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı Faktör Analizi Neticesinde Ortaya Çıkan Uyum İndeksleri Tablosu

X ²	f	² /Df	RMSEA	NFI	NNFI	CFI	IFI	GFI	AGFI	RMR	SRMR
380.74	104	3.66	.075	.97	.98	.98	.98	.91	.88	.038	.039

229 kişi üzerinde yapılan ikinci çalışmanın verileri üzerinden yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, ölçeğin uyum indeksleri arasında önemli bir yere sahip olan kay kare değeri, $X^2 = 380.74$, $Df = 104$ P Value: 0.00, $X^2 / df = 3.66$ olarak tespit edilmiştir ki bu değer 3'ün altında olması mükemmel, 5'in altında olması iyi uyum anlamına gelmektedir. Yaklaşık Hataların Ortalama Kare Kökü (Root Mean Square Error of Approximation - RMSEA)= .075 olarak tespit edilmiştir ki bu değer kabul edilebilir değer aralığı olan .050 ile .080 arasında olması hasebiyle iyi uyum anlamına gelmektedir. Normleştirilmiş Uyum İndeksi (Normed Fit Index - NFI) 0.97 çıkmıştır ki .95'in üzerindeki değer mükemmel uyuma işaret etmektedir. Aynı şekilde Normleştirilmemiş Uyum İndeksi (Non-Normed Fit Index - NNFI) 0.98 olarak tespit edilmiştir. Bu değer .95'in üzerinde olduğunda mükemmel uyum olarak yorumlanmaktadır. Öte yandan Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index - CFI) 0.98 ve Artan Uyum İndeksi (Incremental Fit Index IFI) .98 olarak tespit edilmiştir ki istatistiksel olarak bu değerler mükemmel uyum anlamına gelmektedir. İyilik Uyum İndeksi (Goodness of Fit Index, GFI) .91 olarak tespit edilmiştir ki bu değer .90-.95 aralığında olduğunda iyi uyum anlamına gelmektedir. Düzeltilmiş İyilik Uyum İndeksi (Adjustment Goodness

of Fit Index, AGFI) ise .88 çıkmıştır ki bu .85 - .90 arasında bir değere sahip olduğunda iyi uyum olarak yorumlanmaktadır. Doğrulayıcı faktör analizindeki son değerler ise Kök Ortalama Karekökü (Root Mean Square Residual -RMR) .038 ve Standart Ortalama Kalanların Karekökü (Standardized Root Mean Residual-SRMR) .039 olarak bulunmuştur ki bu değerler mükemmel uyuma işaret etmektedir. Sonuç olarak İHYÖ'nün doğrulayıcı faktör analizi neticesinde, tek faktörlü yapının mükemmel yakın uyum gösterdiğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki tahminler (estimates) ve T değerleri grafikleri de bunu doğrulamaktadır.

Güvenirlilik Analizi

Ölçeğin Güvenirlilik Katsayıları Tablosu

16 Maddelik ölçeğin güvenirlilik katsayısı (Cronbach's Alpha)		.932
Yarıya Bölme Testi		
1. Yarı	8 madde	.905
2. Yarı	6 madde	.842
İki yarı arasındaki korelasyon		.873
Spearman-Brown katsayısı		.932
GuttmanSplit-Half katsayısı		.932

Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinin ardından 16 maddeye indirilen ölçek, son haliyle güvenirlilik analizine tabi tutulmuştur. Bu amaçla iki teknik kullanılmıştır. Ölçeğin homojen bir yapıya sahip olup olmadığını, bir başka ifadeyle iç tutarlılığını gösteren Cronbach's Alpha katsayısı .932 olarak tespit edilmiştir ki bu mükemmel bir değer anlamına gelmektedir.²⁷ Güvenirlilik tespiti adına yapılan testlerden ikincisi olan yarıya bölme (split-half) tekniğiyle yapılan güvenirlilik hesaplamaları sonucunda ise 8 maddeden oluşan birinci yarının güvenirlilik katsayısı .905, yine 8 maddeden oluşan ikinci yarının güvenirlilik katsayısı .842, iki yarı arasındaki korelasyon katsayısı (r) .873, Spearman-Brown Coefficient değeri .932, Guttman Split-Half Coefficient .932 olarak tespit edilmiştir ki bu değerler ölçeğin oldukça yüksek bir güvenirlilik katsayısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu makalede hadislere yaklaşım konusunda dini ilimler sahasının uzmanları arasında asırlardır devam eden tartışmada empirik yöntemlere dayalı olarak elde edilecek verilere ulaşmak üzere geliştirilen İlahiyatçılar İçin Hadislere Yaklaşım Ölçeği'nin (İHYÖ) güvenirlilik ve geçerlik analizine ilişkin vurgulara yer verilmektedir. İlahiyatçılar başta olmak üzere dinî ilimlerle uğraşanları çokça meşgul etmesine rağmen onlar arasında hadislerin ne ölçüde kabul edildiğini yahut edilmediğini tespiti yönelik hiçbir ölçüm aracı geliştirilmemiştir. Alanda belirli bir boşluğu dolduracağı ümit edilen ölçeğin Hadis Anabilim Dalı başta olmak üzere, Tefsir, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Mezhepler Tarihi, İslam Düşünce Tarihi, Din Eğitimi, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi gibi Anabilim Dallarında birçok konuyla ilişkilendirilerek kullanılması mümkündür.

27 Büyüköztürk, Ş., *Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012.

Ön araştırmaların ve denemelerin ardından oluşturulan 45 maddelik form çeşitli ilahiyat fakültelerinden lisans ve lisansüstü öğrencileri ve akademisyenlerden oluşan 478 kişiye uygulanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi neticesinde ölçeğin KMO değeri .962, Barlett testi sonucunda kay kare değeri ise [$X^2= 4179,936$, $df: 120$, $p = .000$.] olarak tespit edilmiştir. Faktör analizi sırasında 29 maddenin ölçekten çıkarılmasıyla tek faktörlü 16 maddelik İlahiyatçılar İçin Hadislere Yaklaşım Ölçeği'ne ulaşılmıştır.

229 ilahiyat öğrencisi ve akademisyeni üzerinde yapılan ikinci nihai çalışmadan ele edilen verilerle yapılan doğrulayıcı faktör analizinde ise uyum ifade eden kay kare değerlerine ulaşılmıştır ($X^2 = 380.78$, $Df = 104$ P Value: 0.00, $X^2 /df = 3.66$). Bunun dışındaki diğer uyum indekslerinden RMSEA, .075; NFI, .97; NNFI, 0.98; CFI, .98; IFI, .91; GFI, .91; AGFI, .88; RMR, .038 ve SRMR: .039 olarak tespit edilmiştir. Bu indeksler incelendiğinde söz konusu indekslerin tamamının mükemmel veya iyi uyum verdiği görülmektedir.

Son olarak elde edilen 16 maddeden oluşan ölçeğin güvenirlik analizi yapılmış, bu çerçevede Alpha ve Split Half (iki yarı güvenirlik analizi) hesaplamaları yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı .932'dir. İki yarı güvenirlik analizi sonucunda ise 8 maddelik birinci kısmın Cronbach's Alpha katsayısı .905; yine 8 maddeden oluşan ikinci yarının güvenirlik katsayısı .842; iki yarı arasındaki korelasyon katsayısı .873; Spearman-Brown Coefficient değeri .932, Guttman Split-Half Coefficient değeri .932 olarak tespit edilmiştir.

Tüm bu değerler göz önünde bulundurulduğunda İHYÖ'nün hadislere yaklaşımdaki pozitiflik veya negatiflik düzeyini güvenilir ve geçerli şekilde ölçtüğü söylenebilir.

Kaynakça

- A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*. 2 cilt. Riyad: Şeriketü't-Tıbaati'l-Arabiyye, 1981.
- BAĞDÂDÎ, Abdulkahir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-devle, 1346/1928.
- BROWN, Daniel. *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*. Trc. Sabri Kızılkaya, Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş.- Çokluk, Ö.- Şekercioğlu, G. *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*. Ankara: Pegem Akademi, 2012.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener. "Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/1 (2002): 470-483.
- , *Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.
- DAUDÎ, Halid Zaferullah. *Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- HÂKİM EN-NEYSÂBÜRÎ, Ebû Abdullah Muhammed Hâkim. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Nşr. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 cilt. Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- HANSU, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitabiyat, 2004.
- HATİB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1356/1938.
- HATİBOĞLU, İbrahim. *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*. İstanbul: Hadisevi, 2004.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn el-Makdisî. *el-Muğnî*. Nşr. Abdullah Muhsin et-Türkî. 15 cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1419/1999.
- İBNÜ'S-SALÂH, Osman b. Abdurrahman. *Ulûmü'l-hadîs*. Nşr. Nureddin İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr. 1419/1998.
- İLHAN, Mustafa - Çetin, Bayram. "LISREL ve AMOS Programları Kullanılarak Gerçekleştirilen Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) Analizlerine İlişkin Sonuçların Karşılaştırılması", *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 5/2 (2014): 26-42.
- KANDEMİR, Yaşar. *Mevzû Hadisler: Menşe'i, Tanıma Yolları, Tenkidi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2009.
- KÂSİMÎ, Cemaleddîn Muhammed b. Muhammed. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*. nşr. Muhammed Behçet el-Baytar. Halep: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabî, 1380/1961.
- KIZIL, Fatma. *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- KUZUDİŞLİ, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan yayınları. 2017.
- NİSABURÎ, Ebû Abdullah Muhammed Hakim, *Ma'rifetü'l-İlmiyye'l-hadîs*, nşr. Muazzam Hüseyin. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1977.
- RAMHÜRMÜZLİ, Ebû Muhammed b. Hallâd Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fasil beyne'r-ravive'l-vâf*. Nşr. Muhammed Acâc Hatîb. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971.
- SARAÇLI, Sinan. "Faktör Analizinde Yer Alan Döndürme Metotlarının Karşılaştırmalı İncelenmesi Üzerine Bir Uygulama", *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 1/3 (2011): 22-26.
- SIDKÎ, Muhammed Tefvik. "el-İslamu Hüve'l-Kur'ânu Vahdehû". *Mecelletü'l-Menâr*. 9/7 (1324/1906): 515-524.
- SÖNMEZ, Mustafa. "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2002): 153-178.

- ŞAFİ'İ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî. *el-Ümm*. 7 cilt. Kahire: Dâru's-ş-ş'a'b, 1968/1388.
- ŞİMŞEK, Ömer Faruk: *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*, Ekinoks, Ankara, 2017.
- TURHAN, Halil İbrahim. *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi -Hicrî İlk İki Asır-*. İstanbul: İfav Yayınları, 2017.
- ULU, Arif. "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması Ya da Fitnenin Tarihi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012): 119-166.
- YAŞÇIOĞLU, M. Murat. "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46/1, (2017): 74-85.
- YÜCEL, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2011.
- , *Oryantalistler ve Hadis*. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.